

מערכת ערי-הלוויים — עיונים גיאוגרפיים-היסטוריים בהיסטוריוגרפיה מקראית

Author(s): ז' קלאי

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. 46 (תש"ס), pp. 13-34

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70048103>

Accessed: 26/11/2011 14:07

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

מערכת ערי-הלוויים

עיונים גיאוגראפיים-היסטוריים בהיסטוריוגרפיה מקראית

מאת זכריה קלאי

א

מערכת ערי-הלוויים (יהושע כא א–מ; דברי הימים א ו לט–סו) נדונה רבות. המחקר הגיאוגראפי-ההיסטורי ראה בה בדין מקור חשוב וביקש להגיע מרשימות אלה לעדות ההיסטורית-היישובית שבהן. אולם אף בקרב החוקרים שבחנו את הכתובים בהיבט זה נחלקו הדעות בדבר זמנה של הרשימה והמציאות המשתקפת בה. יש שביקשו להקדימה או לאחרה לזמנים שמסורות היסטוריות ותיאוריות משמשים בהם בערבוביה, או ויתרו על קביעת רקע היסטורי; ויש שטענו שהרשימות משקפות מציאות היסטורית ויישובית מוגדרת¹. אלה האחרונים דנו בפירוט רב בתרומתה של מערכת זו להבהרת היחסים הטריטוריאליים של נחלות שבטי ישראל בפרק-הזמן המשתקף ככל הנראה ברשימות אלה, על-פי תפוצת היישובים הנזכרים בהן וזיקתם לשבטים השונים שמנחלתם הופרשו ללוויים. יתירה מזו: נתברר שמפת ארץ-ישראל לשבטיה על-פי מערכת ערי-הלוויים וזיקתה למפת נחלות שבטי ישראל—על הדומה והנבדל—יש בה כדי להוסיף נדבך לשחזור אפשרי של תהליכים טריטוריאליים-היסטוריים בפרק-הזמן המוצע כרקע. ידועה דעתם של חוקרים, מאז פרסום מחקריהם של אולברייט וקליין, שייחסו רשימה זו באורח כללי לימי הממלכה המאוחדת של דוד ושלמה. אולם נראה שיש להבחין בין מערכת גבולות השבטים שבספר יהושע (יג–יט), שזמנה, לדעתי, סוף ימי דוד וראשית ימי שלמה, לבין מערכת ערי-הלוויים, המשקפת כנראה שלב נוסף, במחצית השנייה של מלכות שלמה, עקב תהליך טריטוריאלי-יישובי שחל בזמן זה².

היבט אחד, שלא זכה עדיין לדיון ממצה ומשביע-רצון עניינו במבנה הרשימות. דווקא חוקרים שנמנעו מהצעת זמן לרשימות על-פי רקען ההיסטורי האפשרי, נקטו עמדה

1 ראה הדיונים המסכמים: ב' מזר, "ערי הלוויים והכהנים", אנציקלופדיה מקראית, ד, ירושלים תשכ"ג, טורים 478–485; ז' קלאי, נחלות שבטי ישראל, ירושלים תשכ"ז [להלן: נחלות], עמ' 379–403, והספרות המצוינת שם. וראה גם סקירת הספרות אצל: H. Weippert, "Das geo-graphische System der Stämme Israels", VT, XXIII (1973), p. 83, n. 1

2 ז' קלאי, גבולותיה הצפוניים של יהודה, ירושלים תש"ך [להלן: גבולות], עמ' 19–20, הערה 38; הג'ל, נחלות, עמ' 379–389.

בסוגיה זו, משום שראו במבנה מפתח לקביעת הזמן. לעומת זאת, המחקר שהבליט את תרומתן של הרשימות לבחינות הטריטוריאליזם-ההיסטוריות טרם נפנה לבירורה של סוגיה זו — מבנה המערכת, המסקנות שיש להסיק מכך לתולדות מסירתן של הרשימות וחשיבותן של תהליך זה בהערכתו של הרקע ההיסטורי.

מערכת ערי-הלוויים כתובה בשני נסחים מקבילים, ביהושע כא ובדברי הימים א ו. עיון בשני כתובים אלה מראה בעליל כי לבד מהבדלי נוסח אחדים בגוף הרשימה, שאין חשיבותם רבה לעניין זה, הרשימה שביהושע כא שלימה וזו שבדברי הימים א ו פגומה ושונה בכמה פרטים שבמבנה. אף-על-פי-כן ברור שרשימת דברי הימים א ו תלויה בכל בזו שביהושע כא או במקור שהיה ביסודו³. ביהושע חסר רק הפסוק המונה את ערי ראובן, אבל חסרון זה משני, שכן המניין הכולל (כא ז) והמניין המפורט (כא לח) ראו פסוק זה לנגד עיניהם. אפשר להשלים אפוא קטע זה על-פי תרגום השבעים ליהושע כא והמקבילה שבדברי הימים א ו, וראוי לבחון את המסגרת והמבנה על-פי הכתוב שביהושע כא. הרשימה מסודרת בשני חלקים, מניין מסכם כולל (פסוקים ד—ז) ומניין מפורט (פסוקים ט—לח). מבנה הרשימה מעורר תשומת-לב בעיקר משתי בחינות: האחת — ערי-הלוויים מחולקות לארבע חטיבות של משפחות לוויים — בני אהרן ממשפחות הקהת, בני קהת הנותרים, בני גרשון ובני מררי; האחרת — הסדר הגיאוגרפי של מניין השבטים שמנחלתם הופרשו הערים תמוה בכללו ואינו עקיב בהשוואת המניין הכולל למניין המפורט. הסכי-מתיות שברשימה — בין אם בחלוקה הקבועה של ארבע ערים לשבט, ובעיקר בחלוקה כל הערים לארבע חטיבות של משפחות לוי לפי החלוקה האמורה לעיל — והתמיהות שבסדר הגיאוגרפי, עוררו שאלות רבות בדבר דרך עיצובה וכשירותה כמקור היסטורי.

עיון בבעיות אלה העולות בבחינתו של המבנה של מערכת ערי-הלוויים מלמד שצירופם של עיונים גיאוגרפיים-היסטוריים אל בדיקת דרכי העריכה, עשוי לתרום לקביעת אמות-מידה שיסייעו בהבנת מבנה הרשימה ואורח שילובה במסורת הספרותית. מכאן האפשרות לחשוף היבטים חשובים על מהות הרשימה, יסודותיה והערכתה ההיסטורית, מחד גיסא, והבנת מסורת הסופרים ודרכי עבודתם של ההיסטוריוגרפים המקראיים, מאידך גיסא. מתברר שהרצף הגיאוגרפי ו"אי-התאמות"⁴ לכאורה משמשים מפתח חשוב ביותר בדיון כזה.

לשם הבהרת המבנה תוצג תחילה הרשימה בטבלה וקודם לה — בירור הרכבה. במניין המסכם הכולל שבראש הרשימה (פסוקים ד—ז) ניקבו ארבע החטיבות של משפחות לוי,

3 קלאי, נחלות, עמ' 392—394. אולם השווה: A. G. Auld, "Cities of Refuge in Israelite Tradition", *JSOT*, X (1978), pp. 26—40, esp. 33—35, 37; idem, "The 'Levitical Cities' — Texts and History", *ZAW*, XCI (1979), pp. 194—206

4 "אי-התאמה" גיאוגרפית כמפתח להבנת מבנה של רשימה הודגמה במחקר על רשימת ביצוריו של רחבעם: ז' קלאי, "ממלכת רחבעם", *ארץ-ישראל*, י (תשל"א), עמ' 249—251.

אגב ציון השבטים שמתחומם הופרשו ערים לכל חטיבה, ומניינן הכולל של ערי כל חטיבה. במגילת המפורט (פסוקים ט—ל) נימנו שמות הערים שניתנו מכל שבט, אגב סיכום המספר בכל שבט וסיכום כולל לכל חטיבה ממשפחות לוי. הסכימה של ארבע ערים לשבט נפרצה רק בשני שבטים, ופרצה זו מקוונת בחסר לעומת יתר; כך נשמר המספר הכולל — ארבעים ושמונה ערים. ביהודה ובשמעון תשע ערי-לוויים ולא שמונה, וכנגד זה רק שלוש ערים בנפתלי. הועלו הצעות הסבר שונות למגילת הערים לכל שבט עקב השוואת גרסת יהושע כא לזו שבדברי הימים א ו ובסיועו של תרגום השבעים; היו גם נסיונות לשחזר רשימה מקורית אחת על-ידי גיפוי ערים, כדי לשמור על מספרן הכולל של הערים, ובעיקר הוצע לראות בערי-המקלט תוספת משנית. אולם כבר דחינו פתרונות אלה⁵. לבד מתיקון גרסאות במקום שחילופי כתיב וצורת השם גרמו להבדלים, נראה שאין להפקיע באורח שרירותי ערים מחזקתן בעקבות הגדלת המספר הכולל על-ידי צירוף כל הגרסאות, ובוודאי שאין יסוד להפקעתן של ערי-המקלט. יש מקום להגות, כפי שיפורט עוד להלן, שהסכימה הקשוחה של ארבע ערים לשבט גררה אחריה ברירה; אפשר שברירה זו אינה זהה בכל שלבי התפתחותה של מסורת זו ואולי אף אינה זהה בכל שלבי ההתפתחות ההיסטורית שביסודה של המסורת. הוצע גם שהמספר המוגדל של ערי-לוויים ביהודה ובשמעון, כנגד מספרן הקטן בנפתלי, אינו אלא שיבוש⁶; ואולי יש לראות את בית-שמש ביהודה כבאה במקום בית-שמש בנפתלי (יהושע יט לח; שופטים א לג), שראויה להיות עיר-לוויים. שהרי בית-שמש אינה יכולה להיחשב כעיר-לוויים מנחלת יהודה שכן יסתור הדבר היקפה של רשימת ערי דן (יהושע יט מא—מז), המקבילה בדרך-כלל למשתמע מרשימת ערי-הלוויים משבט דן. דבר זה אכן גלוי לעין, אבל כבר הראנו⁷ שכל קיומה של נחלת דן בספר יהושע אינו אלא שחזור, העומד בסתירה למערכת הגבולות שלא ייחדה מקום לדן. הצענו כבר אפוא שמערכת ערי-הלוויים מציגה אמנם מכלול של י"ב השבטים, אבל דבר זה אינו פוגע בחלוקה הטריטוריאלית שביסודה של מערכת הגבולות, וכל ערי דן לקוחות מנחלת אפרים הכוללת את רובו של תחום רשימת ערי דן. בית-שמש, לעומת זאת, היתה חלק מנחלת יהודה. אולם גם אם יש יסוד להנחה שחל שיבוש כזה, שבית-שמש שבנפתלי נשתרבה ליהודה, ברור הדבר שמערכת ערי-הלוויים כפי שהיא ערוכה בכתובים — על הסיכומים המספריים שבה — מיוסדת על הנוסח כפי שהוא לפנינו. הפגמים בגרסאות שביהושע ובדברי הימים מאוחרים לקביעתה של המסגרת העריכתית והמספרית.

5 קלאי, נחלות, עמ' 383—385.

6 "צפיר", "בית-שמש של הלוויים — ביהודה או בנפתלי?" ארץ-ישראל, יב (תשל"ה), עמ' 45—44.

7 קלאי, גבולות, עמ' 20—21; הנ"ל, נחלות, עמ' 394—396.

וזו הטבלה לפי יהושע כא ד–ז, ט–לח :

מספר ערים לחטיבה	מספר ערים לשבת	מספר ערים לחטיבה	מניין מפורט	מניין כולל	חטיבת לוי
13	9 4	13	יהודה שמעון בנימין	יהודה שמעון בנימין	בני אהרן ממשפחות הקהתי
10	4 4 2	10	אפרים דן חצי מנשה (המערבי)	אפרים דן חצי מנשה (המערבי)	בני קהת הנותרים
13	2 4 4 3	13	חצי מנשה (המזרחי) יששכר אשר נפתלי	יששכר אשר נפתלי חצי מנשה בבשן	בני גרשון
12	4 (4) 4	12	זבולון (ראובן) ⁸ גד	ראובן גד זבולון	בני מררי

ב

בדיונים שעסקו במבנה של רשימת ערי-הלוויים אפשר להכיר כמה גישות. היסודות הגיאוגרפיים שברשימה, על שני חלקיה, צוינו על-ידי קויפמן⁹. הוא הדגיש את הסדר הגיאוגרפיים של שבטי ישראל במניין המפורט, וכן הבחין בקירבה בין סדר השבטים במניין הכולל וסדרם במניין המפורט; את השינויים הסביר כנובעים מטעמים גיאוגרפיים: סמיכותו של חצי מנשה שבבשן לנפתלי (פסוק ו) והותרת זבולון בסוף, בהיותו השבט הנותר משבטי מערב-הירדן שהוסמך גם במניין המפורט לשבטי עבר-הירדן המזרחי. אף-על-פי-כן אין כאן הסבר של ממש לשינויי המבנה ואין כל ניסיון להסביר את ההשלכות הנלמדות מעיצוב הרשימה בשני חלקיה.

תפיסה שונה מזו העלה נות¹⁰, שניתח את מבנה הרשימה וסדרה וביקש להסיק מכך מסקנות. נקודת-המוצא שלו היתה שלילתו של רקע היסטורי ריאלי מרשימת ערי-הלוויים, וכפועל-יוצא מזה – אף הויקה שבין הרשימה לבין המערך של שבטי ישראל לא היתה בעלת משמעות בעיניו. הוא ייחס מעמד ראשוני ומכריע לחלוקתן של כל ערי-הלוויים

8 פירוט ערי ראובן ומניין עריו חסר, כאמור, בנוסח המסורה, ונשמר בתרגום השבעים ובמקבילה שבדברי הימים א ו.

9 "קויפמן, ספר יהושע, ירושלים 1963 [להלן: יהושע], עמ' 232.

10 M. Noth, *Das Buch Josua*, Tübingen 1953², pp. 127–131

לארבע חטיבות של משפחות לוי בלבד; לעומתה, החלוקה לפי תחומי השבטים בהתאם לגיאוגרפיה השבטית המקובלת, משנית לדעתו; הראיה לשיטתו היא בכך שהשבטים נמנים בסדר לא-ענייני, ללא אבחנה בין המניין הכולל לבין המניין המפורט והבדלי הסדר שביניהם. לדעת נות, שולבו ערי-המקלט בטעות לתוך רשימת ערי-הלוויים, כפי שמוכח גם מכתובים אחרים בספר יהושע, שבהם אפשר להבחין בציטוטים מתוך יהושע כא בעריכה שבה שמות ערי-המקלט עדיין לא היו רשומים שם (יהושע יג יח בהשוואה ל-כא לו [ראובן]), ויהושע יט לה בהשוואה ל-כא לב). נות גם סבר שהיעדר סדר סביר ברשימת השבטים נובע מן העובדה שהערים המאורגנות לפי ארבע החטיבות העיקריות הוכנסו מאוחר יותר לתוך המסגרת של המערך השבטי, אגב המרת שמות לא-ידועים בידועים, ועקב הטעויות שבייחוס ערים לתחומים שבטיים שנבעו מכך. עצם החלוקה של משפחות לוי לחטיבות קשה לתיאור, לדעת נות. הוא ציין שהחלוקה למשפחות קהת, גרשון ומררי, שאינה בספרי עזרא ונחמיה, ידועה לאחר-מכן בכתובים המיוחסים למקור הכהני; אולם יחס זמנים זה אינו מוכרע כל עיקר גם אם חוקרים רבים מתייחסים אליו כאל דבר מובן מאליה. בגישה זו הגיע נות להנחה כי תהליך ספרותי ממושך הושלם בפרק-זמן מאוחר מאוד, אגב השראה על מכלולים רבים של כתובים שיש בהם מסממניה של מערכת ערי-הלוויים.

בלי לדון בסוגיה העיקרית של סדר הרשימה, מבנה וזמנן של חטיבות לוי (על כך להלן), מן הדין להקדים ולבחון כמה מן ההנחות שבגישה זו: (1) כאמור, דחינו בדיון אחר את הפתרון המבוסס על הפקעתן של ערי-המקלט מתוך רשימת ערי-הלוויים (לעיל, הערה 5). המבנה של מערכת ערי-הלוויים כה קבוע עד שמתקבל על הדעת שאף אם נשתנתה המערכת — היא שמרה תמיד על המספר הכולל הקבוע. אין אפוא צורך להוציא ערים מתוך הרשימה כדי לשמור על המספר בכל הגרסאות כולן. (2) הראיה, שציטוט בכתובים אחרים מוכיח לכאורה הוספה מאוחרת של ערי-המקלט לתוך רשימת ערי-הלוויים, אף היא אינה עומדת במבחן הביקורת. מסתבר שאין כל הכרח להניח ציטוט; המיון חלקי או שלם בסדר מניינן של ערים, יכול לנבוע מסיבות גיאוגרפיות, ואין כל צורך בהשערה של תלות ספרותית. (3) הדוגמאות שהובאו כראיה לטענת הציטוט האמורה הן: השוואת יהושע יג יח ל-כא לו וכן יט לה ל-כא לב. בדוגמה הראשונה השווה נות קטע מתיאור נחלתו של ראובן, שבו נמנות הערים יהצה, קדמות ומפעת, לרשימת ערי-הלוויים של ראובן, בה נמנות בצר, יהצה, קדמות ומיפעת; בצר, החסרה בתיאור נחלתו של ראובן היא עיר-מקלט. בדוגמה האחרת הוא השווה את הקטע שברשימת ערי נפתלי, שבו נמנות הערים חמת ורקת, לרשימת ערי-הלוויים שבנפתלי, המונה את קדש, חמת-דאר וקרתן. נות תיקן את השמות חמת-דאר וקרתן לחמת ורקת וטען כי חסרה עיר-המקלט קדש. נות גם ביסס את הנחתו בדבר הוספת ערי-המקלט לרשימה, על העובדה שחברון נמנית פעמיים (יהושע כא יא, יג). ובשל הזכרתה של חברון בשתי הרשימות

שולבו שאר ערי-המקלט מיהושע כ לרשימה. (אולברייט, לעומתו, סבור היה שדווקא הערים חברון ושכם הוכנסו לרשימה זו בטעות; אולם גם ניתוחו לא התקבל על דעתנו¹¹). אולם נראה שאין הכרע בטעמים שעליהם סמך נות; שכן ביהושע כא יב מבקש הכתוב ליישב את האמור על חברון בפסוק יא עם הכתובים ביהושע ד יג ו-טו יג. נראה שהצורך ביישוב הדברים המנוגדים לכאורה על מעמדה של חברון הוא הגורם היחיד לכפילות. אשר לקדש ובצר — יצוין שקדש אינה חסרה ברשימת ערי נפתלי, שכן היא נזכרה לפי הסדר הגיאוגרפי המתאים ביהושע יט לו, ואין הכרח שכל ערי-הלוויים תיזכרנה ברצף אחד ברשימת ערי השבט. כך נסתרת הנחתו של נות בדבר הראייה שבציטוט; השאלה אם אפשר לקבל את תיקוניו של נות אינה מענייננו כאן. אולם ברור שבצר חסרה בתיאור הנחלה שביהושע יג, ואם יש אמת בהנחתנו שרשימת ערי-הלוויים משקפת התפתחות נוספת בימי מלכותו של שלמה, אפשר שבצר היתה מרכז שעלה בחשיבותו בפרק-זמן זה¹² ולא נמנתה ברשימה הקודמת, לדעתנו, לרשימת ערי-הלוויים. כנגד זה נזכרת בצר במצבת מישע (שורה 27). בדומה לכך לא נמנתה בתיאור נחלתו של חצי מנשה עיר המקלט והלוויים גולן (יהושע כ ח; כא כז, לעומת יג ל—לא). אלא שאין בכך ראיה; שהרי לחצי מנשה בבשן אין רשימת ערים של ממש¹³. (4) לבסוף ייזכר, שאגב טיעונים אלה הניח נות "החזרה המקשרת"¹⁴ שביהושע כא ג, ח, מעידה שהקטע שבין שני פסוקים אלה — הוא המניין הכולל — משני מעיקרו, ואילו ראשונת היא חלוקת הערים לארבע חטיבות של משפחות לוי, ללא זיקה לחלוקה השבטית. נות נאחז אפוא בטיעון הסגנוני של החזרה המקשרת וטען שהייחוס השבטי של הערים משני ולפיכך המניין הכולל — המבוסס על מספרי הערים לפי שבטיהן ללא פירוט, במסגרת ארבע החטיבות — ודאי משני. אולם גם הנחה זו אינה עומדת במבחן הביקורת. החזרה המקשרת היא אמצעי בדוק בידי סופרי המקרא לשלב קטע מוגדר ומיוחד בהרצאת הדברים ולשוב אחר סיומו לעיקרו של עניין. סדר זה סביר ומשולב היטב במבנה הספרותי. בהמשך הדיון נראה שהחלוקה השבטית, שנות כופר בה, היא ראשונית, והחלוקה לארבע החטיבות היא שלב נוסף בעיצובה של מסורת זו. עורך הספר הסתייע בחזרה המקשרת בגלל שבחר להקדים את המניין המסכם והכולל למניין המפורט. אולם לגופו של עניין אין כאן קטע משני שכן שני המניינים מושתתים על עיצובה המוגמר של המערכת.

W. F. Albright, "The List of Levitic Cities", *Louis Ginzberg Jubilee Volume*, 11 New York 1945, pp. 52, 54, 59 n. 24 [English section]

12 ראה: ב' מזר, "עציון גבר ועברונה", ארץ-ישראל, יב (תשל"ה), עמ' 48 [= ערים וגלילות, ירושלים תשל"ו, עמ' 131]. מזר העלה את הסברה שערים אחדות התופסות מקום מרכזי בנציבויות שלמה ואחרות נוספות עליהן שבמערכת ערי-הלוויים, נבנו ועלו לחשיבות בתקופת מלכותם של דוד ושלמה.

*12 גם רמות-גלעד לא נזכרה לפני ציונה במחוזות שלמה. יצוין שאיזור זה (חצי הגלעד שביהושע יג לא) עבר במערכת זו ממנשה לגד.

13 על "החזרה המקשרת" ראה: קויפמן, יהושע, עמ' 76—78.

השראתו של נות מורגשת גם במחקרים אחרים. הרצברג¹⁴ קיבל את עיקרי גישתו של נות בדבר הצירופים התמוהים לכאורה, עדיפות החלוקה לארבע החטיבות ומעמדו המשני של המניין הכולל. אולם הוא העדיף לבקש יסודות של מסורת ריאליט בויקתן של הערים השונות לחטיבות של משפחות לוי, בצירופים המיוחדים שזכרו. הוא הדגיש שעריכה מאוחרת היתה נוקטת חלוקה מתואמת שאין בה קשיים. אף-על-פי-כן הוא לא ניתק עצמו מן הזמן המאוחר שהוצע לעיצובה של המערכת.

בדיונה על הסכימה הגיאוגראפית של שבטי ישראל נגעה ה' וייפרט¹⁵ גם ברשימות ערי-הלוויים. אין בדבריה ניסיון של ממש להבין את יחסם ההדדי של חלקי המערכת של ערי-הלוויים (המניין הכולל לעומת המניין המפורט), גם אם הביאה בטבלה את שני חלקיה אלה של מערכת ערי-הלוויים בשתי גרסותיה, ביהושע ובדברי הימים. עיקר עניינה היה לבודד את הרשימות השבטיות שבסדרן משקפות רקע גיאוגראפי, אגב העלאת הדעות השונות לתיארוכה של סכימה זאת. רשימות ערי-הלוויים תופסות מקום נכבד במכלול זה, ולפיכך נבדקה האפשרות להסתמך עליהן. אף-על-פי-כן ויתרה ה' וייפרט על קביעת תאריך על-פי מערכת ערי-הלוויים לפי שאין לכך בסיס בטוח בעיניה. היא הטעימה כי הקושי גדול במיוחד אם מקבלים את טענתו של נות שהחלוקה לשבטים משנית היא לחלוקה של רשימת הערים בין ארבע החטיבות של משפחות לוי.

דיון אחר בסוגיה זו הוא של נאמיקי¹⁶, שבחן בחינה חדשה את מערכת י"ב השבטים בעקבות מחקריו של נות. אולם דיונו הקצר ברשימות ערי-הלוויים אינו תורם תרומה של ממש. אמנם נראה לו שהרשימות קשורות לסכימה הגיאוגראפית של השבטים, אבל סדר השבטים משקף בעיקר את מעמדם וחשיבותם — כשהחשובים בראש הרשימה והמחצית השנייה פחות קבועה בסדרה. הוא לא ייחס חשיבות להבדלי הסדר שבין המניין הכולל והמניין המפורט ולא נתן הסבר נוסף להיעדר הסדר הקבוע.

גישה שונה במידה רבה באה לידי ביטוי בפירושו של גרי לספר יהושע¹⁷. בעקבות דיוניהם של קליין, אולברייט ומזר (ראה לעיל, הערה 1), קיבל גרי את הקביעה כי הרקע ההיסטורי הריאלי הנו של ימי הממלכה המאוחדת וציין את הסדר הגיאוגראפי של

14 H. W. Hertzberg, *Die Bücher Josua, Richter, Ruth*, Göttingen 1969⁴, pp. 118–119

15 וייפרט (לעיל, הערה 1), עמ' 78, 82–83, 83 הערה 1, 87 הערה 3. מחקר זה על הסכימה הגיאוגראפית של שבטי ישראל מצטיין בבדיקה סטטיסטית מופרזת ובתלות רבה בניתוח ספרותי מנותק מבדיקת המציאות. כך נוצרה תמונה מלאכותית, ואילו הבחנות גיאוגראפיות-היסטוריות מאלפות שניתן להפיק מלימודן של רשימות שבטי ישראל על סדריהן השונים, לא מוצו. אמנם הוצגה הסכימה הגיאוגראפית מעבר לסיווג של נות שהועמד לביקורת, אבל התוצאות אינן ברורות ומספיקות.

16 K. Namiki, "Reconsideration of the Twelve-Tribe System of Israel", *Annual of the Japanese Biblical Institute*, II (1976), pp. 48, 58

17 J. Gray, *Joshua, Judges and Ruth* (*The Century Bible*), London & Edinburgh 1967, pp. 26–31, 174–175

הרשימה במגנין המפורט (פסוקים ט—לח). לעומת זאת, הוא ציין את התפוצה המלאכותית במגנין הכולל (פסוקים ד—ז) וראה גם הוא בסדר המופלא של השבטים שם אחת הראיות למעמדו המשני של קטע זה הכפוי על הרשימה הגיאוגרפית הראשונית. גרי קיבל גם את ההנחה שערי-המקלט הן תוספת משנית לרשימה, והחלוקה לארבע חטיבות של משפחות לוי היא, לדעתו, התאמה כוהנית מאוחרת לרשימה הקדומה. מבחינה זו קיבל גרי את העיבוד המאוחר לפי שיטת נות וצירפו לתיארוך המוקדם של עיקר הרשימה.

הניתוח של גרי קרוב אפוא לניתוח המקובל עלינו בדבר הרקע ההיסטורי הריאלי של הרשימה, אבל דומה שגם הוא לא מיצה את המשתמע מן המבנה המיוחד של המערכת והשלכותיו, לבד מן ההבחנה בסדר המופלא, שהוא גלוי לכל, סדר שמצא עד כה הסברים שונים. מבנה זה ייבחן מחדש בדיון שלהלן.

ג

כבר הצענו דיוק בשאלת הרקע הגיאוגרפי-ההיסטורי של מערכת ערי-הלוויים על-ידי שילובה של מערכת זו מבחינה כרונולוגית והיסטורית במכלול הגדול יותר של נתונים גיאוגרפיים-היסטוריים שבספר יהושע. זמנה של מערכת זו במחצית השנייה של מלכות שלמה. ראינו גם את הסכימטיות שברשימה, שהרי מערכת ערי-הלוויים נסמכה מצד אחד על מערכת גבולות השבטים, שאינה כוללת את כל השבטים, ומצד אחר נתייחדו ארבע ערים לשבט דן בנחלה שלא נתקיימה (וראה לעיל, הערה 2), ונמנו ערים במכסה כפולה ליהודה ולשמעון במשותף, גם אם שמעון אינו נמנה במערכת גבולות השבטים. להלן יעשה ניסיון לבחון את תכונותיה השונות של מערכת ערי-הלוויים לפרטיה, כדי להעלות מסקנות רבות ככל האפשר מן הנתונים המשוקעים בה.

אין מקום להבחין בין ראשון ומשנה בחלקיה השונים של מערכת ערי-הלוויים. המערכת כולה, על ערי-המקלט המגויות בה, מוצגת בעריכה שלפנינו כמקשה אחת. בעריכה זו נמנו תחילה ערי-המקלט ולאחר-מכן הוצגה מערכת ערי-הלוויים כולה; המגנין הכולל, המסכם את המגנין המפורט שלהלן, מובא תחילה כמבוא. שני חלקים אלה תלויים זה בזה, וסדר הבאתם בכתובים אינו אלא עניין של דרך העריכה. אם יש להבדיל בין חומר ראשוני למשני, הרי הבדלה זו יכולה להיעשות רק בדרך אחת: מעמד ראשוני גודע לרקע הטריטוריאלי-ההיסטורי המשתקף במערכת ערי-הלוויים, רקע שבא לידי ביטוי הן בתפוצה הכללית של ערי המערכת והן בזיקתה של המערכת לשבטים השונים. זיקה זו יוצרת מפת שבטים—גם אם גלוי ששני השבטים שאינם מיוצגים במערכת הגבולות, שמעון ודן—שולבו כמעשה של פשרה ספרותית במערכת ערי-הלוויים בשל הסכימה של י"ב שבטים.

שחזור ספרותי זה קשור כבר לעיבוד הרשימה אשר לו מעמד משני בהתפתחותה של המערכת. עיבוד הרשימה לפי הסכימה של ארבע ערים לשבט והחלוקה לארבע חטיבות

של משפחות לוי כולו משני מבחינת התפתחותה של המערכת. בעיבוד זה אפשר לראות שלב ראשון של עריכת הרשימה לפי השבטים, ושלב שני של ארגון המערכת לפי ארבע החטיבות של משפחות לוי.

לפיכך זה סדר עיצובה של מערכת ערי-הלוויים :

1. מפת שבטים ריאליה המיוצגת במערכת גבולות השבטים שבספר יהושע ;
2. שחזור דן והכללת שמעון ביהודה, על-פי הסכימה של ספר יהושע ;
3. הפעלת העיקרון של ארבע ערים לשבט במערכת ערי-הלוויים ;
4. חלוקת המבנה כולו לארבע חטיבות של משפחות לוי.

דרך התהוות זו תודגם להלן מתוך מבנה הרשימה על חלקיה. ההערות והמסקנות המת-
בקשות מכך יידונו בהמשך.

ברור למעיין שהמניין המפורט של רשימת ערי-הלוויים (יהושע כא ט—לח) מונה את השבטים בסדר גיאוגרפי: יהודה ושמעון, בנימין, אפרים, דן, מנשה (שני החצאים), יששכר, אשר, נפתלי, זבולון, ראובן וגד. היסוד הגיאוגרפי בסדר זה בולט על אף הסטיות הקלות שתידונה להלן. ארבע ערים הופרשו מכל שבט והסכימה הקבועה (להוציא הקיזוז ההדדי של היתר אצל יהודה ושמעון והחסר אצל נפתלי, שאף הוא מחזק מבנה זה) באה לידי ביטוי בהקצאת ארבע ערים מכל שבט, ללא הבדל במעמדו של השבט או בגודלו; דבר זה גרם ללא ספק למניין המצורף של שני חצאי מנשה, וכך חצי מנשה שבבשן נמנה יחד עם שבטי מערב הירדן, וראובן וגד נמנו בנפרד.

השלב הבא בעיצובה של המערכת הוא חלוקתה בין ארבע חטיבות של משפחות לוי: (1) בני אהרן ממשפחות הקהתי; (2) בני קהת הנותרים; (3) בני גרשון; (4) בני מררי. דרך ייחוסן של הערים שבתחומי י"ב השבטים לארבע קבוצות אלה מלמד בבירור שחלוקה זו הורכבה על החלוקה הכללית של הערים לפי שבטים, והמניין הכולל והמסכם (יהושע כא ד—ז) — הקובע את הזיקה שבין חטיבות הלוויים והשבטים הקשורים בהם — הוא פועל-יוצא מן המניין המפורט המביא את שתי החלוקות גם יחד. שתי ראיות לכך:

א. במניין המפורט יש סדר גיאוגרפי עקיב על-פי הכללים שפורטו לעיל, ואילו במניין הכולל והמסכם אין סדר עקיב; שינוי הסדר מגלה תלות במניין המפורט.

ב. אין ארגון זה ערוך לפי החלוקה של ארבע ערים לשבט, אלא מתחשב במערך של הנחלות כפי שנקבע בחלוקה הכללית. דבר זה בא לידי ביטוי בחתכים המיוחדים חטיבה מחברתה, וחיץ אחד אף מצוי בין שני חצאי מנשה. ייחודו של שינוי הסדר, המוכיח את התלות של ארגון ארבע החטיבות בחלוקה הכללית, בעומדו לעצמו בתוך כל קבוצה המתקבלת מחיתוך הרשימה הכללית. לשינוי זה יש הגיון

משלו. הסדר אף כאן גיאוגרפי, אם כי, כאמור, סדר זה פנימי בתוך כל קבוצה לעצמה. בשתי הקבוצות הראשונות נשמר הסדר הגיאוגרפי באורח טבעי ולכן אין שינוי, אבל בקבוצה השלישית נמשך המניין אחרי חצי המנשה אל שבטי הגליל וחצי מנשה שבבשן נדחה לסוף הקבוצה. בקבוצה הרביעית הוא ממשיך במניין השבטים שבעבר-הירדן המזרחי וממילא נשאר זבולון אחרון. הסדר בעבר-הירדן הוא ראובן-גד, ורצף זה שגור למדי, גם אם קיים בכתובים הרצף ההפוך, גד-ראובן.

ד

לקראת סיכומו של הדיון ומיצוי המסקנות וההשלכות המתחייבות ממנו בכל הנוגע לתהליכים ההיסטוריוגרפיים ובחינתה של מסורת הסופרים, יועלו היבטים אחדים ברשימה הדורשים בירור נוסף והארה.

אחד הדברים הבולטים ביותר במערכת ערי-הלוויים הוא הצירוף של מציאות טריטוריאלי-היסטורית עם המבנה הסכימתי שמבוסס על תפיסתו היסודית של ספר יהושע — הנחלת הארץ ל"ב השבטים. שאלה היא, וגראה שאפשר רק להעלות סברה בעניין זה, אם לבד מן הראייה ההיסטורית של העבר מסתייעת מסורת זו בתפיסה מינהלית ריאלי של ימי ממלכת שלמה — התקופה שהיתה למקור התמונה הטריטוריאלי-ההיסטורית של מערכת ערי-הלוויים.

הצירוף של יהודה ושמעון כדי יצירת חטיבה טריטוריאלי-שבטית מאוחדת, בעלת מכסת ערים כפולה, עולה בקנה-אחד עם המסורות הבאות לידי ביטוי בספר יהושע ובפרק א שבספר שופטים, הקשור ביהושע מכל וכל¹⁸. כך מקיימת מערכת ערי-הלוויים את תפיסתו של ספר יהושע בשני אופנים כאחד: יהודה מחזיק בתחומו את נחלתו של שמעון במערכת גבולות השבטים; וברשימת ערי שמעון מיוצג שבט זה בנפרד, לשם קיום מעמדו בתהליך ההיסטורי, אגב ההערה שנחלתו בתוך נחלת יהודה (יהושע יט א). דן, לעומת זאת, תופס מקום מיוחד, שכן הוא לא החזיק בנחלתו, כנאמר בסיום רשימת עריו (יהושע יט מז). רובו של התחום המיוחס לדן על-פי יהושע יט כלול במערכת הגבולות בתוך נחלתו של אפרים, ומיעוטו — ביהודה¹⁹. בשופטים א לד — לה הודגש הקשר בין התרחבותו של בית יוסף (כלומר, אפרים) באיזור זה לבין כשלון התנחלותו של דן שם; זאת, אגב ציון דן על-פי הסדר ובנפרד מן האזכור של אפרים. רשימת הערים של דן ביהושע יט לא באה, אם כן, אלא לקיים את דן במסגרת סיפור ההתנחלות באיזור התנחלותו הראשונה. והנה דומה שדווקא עקב שחזור זה זכה דן למעמד מועדף בהשוואה לשמעון, שכן הוא

18 ז' קלאי, "כיבוש צפון הארץ בס' יהושע ובס' שופטים", דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, ירושלים תשל"ב, עמ' 133 הערה 12; Z. Kallai, "Judah and Israel — A Study in Israelite Historiography", *IEJ*, XXVIII (1978), pp. 254-255

19 קלאי, נחלות, עמ' 304 ואילך.

מיוצג במערכת ערי-הלוויים ברשימה עצמאית, אם כי עריו לקוחות כולן מתוך תחומו של אפרים פמותווה במערכת הגבולות. כאמור, מדגישה תופעה זו את משקלה הרב של הסכימה של הקצאת ארבע ערים מכל שבט; שכן דן המשוחרר שקול כנגד כל אחד מן השבטים האחרים, כולל מנשה על שני החצאים שבו.

לאור הדברים הללו בדבר מעמדם של שמעון ודן מתבאר גם סדר המניין שלהם. מובן, שסדר מניינם של השבטים נבחן במניין המפורט שביהושע כא ט—לח. על אף העובדה ששמעון הוא השבט הדרומי, מציב המניין המקובל במקורות, המושפע ממעמדו של שמעון ביחס ליהודה, בצמד זה את יהודה תחילה ואת שמעון אחריו. אולי אפשר להסביר בדרך זו גם את מקומו של דן במניין. אחרי בנימין נמנה אפרים, לאחריו דן ורק לאחר-מכן מנשה, על אף העובדה שאפשר היה למנות תחילה את דן ולהמשיך בבית יוסף על חלקיו, אפרים ומנשה, בדומה לבמדבר לד יח—כח. אמנם אפשר להסביר זאת בסדר גיאוגרפי עקיב, שממשיך אל אפרים אחרי בנימין, סוטה לדן וממשיך עם מנשה, אבל שמה יש בכך משום ביטוי למעמדו הנספח של תחום דן ביחס לאפרים, ולכן נמנה אפרים תחילה.

סדר מניינם של השבטים בגליל אף הוא תמוה. אמנם מננים שם כל השבטים בזה אחר זה, אבל הסדר שבו נמנו — יששכר, אשר, נפתלי ולסיום זבולון — יוצא דופן וטעון הסבר. ברור שאין לראות את הסיבה בסדר גיאוגרפי או בזיקה גינאלוגית, וטענה שיש כאן מניין של התחומים הקיצוניים של האיזור וסיום בתחום מרכזי אמנם מתארת את המצב אבל אינה מפרשת את הגורם למניין זה. סדר זה מיוחד לרשימת ערי-הלוויים ואין לו אח ורע בכל מניין אחר של השבטים. גם אין למצוא זיקה בין מניין זה לציון השבטים בגליל שבהם גובלת נחלת ביהושע יז יא — והם אשר ויששכר, בלי הזכרתו של זבולון; שכן אשר ויששכר מסמנים שם ככל הנראה את אזורי הגבול באורח ייצוגי. אולם אם נניח שברירה זו מושפעת מן החלוקה המינהלית של שלמה בגליל, שבה אין זבולון מהווה תחום לעצמו, אפשר שזו סיבת השמטתו מיהושע יז יא²⁰. על-כן, ולאור הסמיכות הכרונולוגית שאנו רואים בין מחזות שלמה לבין מערכת ערי-הלוויים, אפשר שזו אף הסיבה לדחיית זבולון לסוף רשימת ערי הגליל.

סמיכות זו, שבזמן, בין מערכת ערי-הלוויים לבין המערך המינהלי בישראל בימי הממלכה המאוחדת, מפנה את תשומת-הלב לתופעה נוספת שנגלית ברשימת ערי דן. ראוייה לציון הזיקה הברורה שבין ערי-הלוויים משבט דן לבין רשימת ערי דן שביהושע יט. תלות זו, המתגלה באוצר השמות ובהיקף הטריטוריאלי, מסייעת למסקנה שהצענו בדיונים אחרים (ראה לעיל, הערה 7), שרשימת ערי דן שביהושע יט קשורה במחוז השני של שלמה. יסוד זה במינהל של ימי שלמה מלמד גם על כל הנוגע לעיצובו של החומר המעובד בספר יהושע. אולם, אפילו מערכת ערי-הלוויים נזקקת לתחום של המחוז השני של

שלמה, שירש את תחומו של שבט דן — אף אם בממדים גדולים בהרבה — הרי, כאמור, אין היא פוגמת במבנה של מערכת הגבולות; שמות של ערים הקשורות בה בברור בשבטים אפרים ויהודה לא נמנו בן אלא ברשימת ערי-הלוויים של שבטי אפרים ויהודה — והן גזר באפרים ובית-שמש ביהודה.

דבר זה מלמד על הדרך הסכימתית שבה נתכוננה מערכת ערי-הלוויים המבוססת על המכלול השלם של י"ב השבטים. בזאת ניפר גם ההבדל בין תיאורי הנחלות למערכת ערי-הלוויים. בעוד שהנחלת הארץ לשבטים תוארה ביהושע יג — יט על-ידי מערכת-הגבולות המחלקת את הארץ כולה בין כל השבטים מלבד דן ושמעון, והללו מיוצגים למען השלימות על-ידי רשימות ערים נפרדות, הרי מערכת ערי-הלוויים שילבה שני מרכיבים אלה בדרך שפורטה לעיל. דרך ייצוגו של שמעון אינה קשה, שכן יהודה רבתי כולל את שמעון; דן שוחזר בנחלתו הראשונה על-יסוד חטיבה מינהלית מתאימה בממלכת ישראל. מתעוררת על כן השאלה אם יש כאן שילוב של תפיסה מינהלית עם שמירתה של מסורת שבטית הדרושה מבחינה הלכתית ושמא יש כאן חלוקה ארכאיסטית הלכתית קדומה. אם כן, אפשר שרב-הגוניות של מסגרות ארגוניות הקיימות זו בצדה של זו, מקורה ביסודות השונים שעשויים לפעול בעניין זה: הארגונים השבטיים, המינהל הממלכתי ואולי גם מינהל הקשור במקדש²¹. מכל מקום ראוי לציין שבדברי הימים א מערכת ערי-הלוויים — המבוססת כאמור על הכתוב שביהושע או על מקורו — קשורה בתיאור פעילותו של דוד במקדש, ואילו בספר יהושע נתונה הרשימה בתיאור הנחלת הארץ לשבטי ישראל. אולם כבר ציינו שהתמונה הטריטוריאלית-ההיסטורית של ספר יהושע מבוססת על החוויה ההיסטורית של הממלכה המאוחדת בימיהם של דוד ושלמה²².

דומה שבדיון זה הוכח במידה הראויה שמערכת ערי-הלוויים אכן נתונה במסגרת סכימתית. וזאת — לא בשל הסדר הגיאוגרפי שברשימה אלא בשל הכנסת המערכת לסדר של י"ב השבטים והתעלמות מן הסדר הגיאוגרפי בהרכבת המבנה של ארבע חטיבות הלוויים. אין לדעת אם סכימה זו מבוססת על מציאות שהושפעה מגישה הלכתית או שמא הסכימה היא חלק ממסורת הלכתית הנזקקת לנתונים הלקוחים ממצאות טריטור-

21 על המקורות האפשריים למסד ערי-הלוויים עיין: ב' מזר, "ערי הכהנים והלוויים", עיונים בספר יהושע, ירושלים תש"ך, עמ' 173 [= כנען וישראל, ירושלים תשל"ד, עמ' 232–233]; B. Mazar, in: Y. Aharoni, *The Land of the Bible*, London 1967, p. 267 n. 24. מזר אף העלה על הדעת (בעל-פה) שמא מוסדות כגון ערי-הלוויים קשורים במינהל של המקדש, אם כי ברור שעל-פי הגדרתם בדברי הימים א כו ל — לב שימשו הלוויים "לכל מלאכת ה' ולעבודת המלך"; על כך עמד מזר במחקרו הנזכר. בכל הנוגע למסגרות הארגוניות וקיומן בצוותא השווה: Z. Kallai, "Organizational and Administrative Frameworks in the Kingdom of David and Solomon", *Proceedings of the Sixth World Congress of Jewish Studies*, Jerusalem 1977, p. 213–220.

22 קלאי, נחלות: "The United Monarchy of Israel — A Focal Point in Israelite Historiography", *IEJ*, XXVII (1977), pp. 103–109.

יאלית-היסטורית. מכל מקום אופי זה של המערכת מסביר את המספר הקצוב של ערים לכל שבט. על כן אין הכרח לבקש רשימת-אב משותפת לשתי הגרסאות, זו ביהושע וזו שבדברי הימים. יש מקום להניח, כפי שכבר נרמז לעיל, שבהתפתחותו של מוסד ערי-הלוויים נתחלפו אי-אלו ערים ששימשו בתפקיד זה, או שהיה מספר רב יותר של ערים כאלה ובתוקף הסכימה נרשמו ארבעים ושימונה ערים בלבד, ועקב זה השינויים שבגרסאות. על אף כל זאת אין ספק שהמערכת כולה מבוססת על מציאות. סקירה של ערי-הלוויים מלמדת, שרבות מן הערים ידועות, ולאור השיקולים הגיאוגרפיים-ההיסטוריים והארכיאולוגיים, ככל שנתונים אלה ידועים, אין ספק שהללו היו יישובים בעלי חשיבות מרכזית באזורם. אמנם תפוצתם לעתים מיוחדת במינה, ניכר ריכוז של יישובים באזורי ספר, אבל אפשר, כפי שכבר הוצע, שדבר זה נובע ממעמדם ותפקידם באזורים בעלי חשיבות מיוחדת למינהל, או עקב גורמים נוספים לא-ידועים. עיקרו של דבר, שהמערכת מכילה ערי מפתח מוכרות רבות כל כך, עד שהמציאות ההיסטורית שהיתה בסיס להרכבתה של רשימה זו, גלויה לעין כל. יתר על כן, יש לשים לב לתכונה עיקרית נוספת במערכת ערי-הלוויים—מפת השבטים שביסודה שונה בפרטים אחדים ממפת השבטים שבמערכת הגבולות. שוני זה מלמד שמציאות היסטורית שימשה יסוד למערכת על אף הסכימיות שבה, שאם לא כן, אין ספק שהיתה מותאמת בכל למערכת הגבולות. אף יצוין שהשינויים אינם קשורים בשילובה של מערכת הגבולות במכלול של י"ב השבטים, כאמור לעיל, אלא בתחומי שבטים אחדים המיוצגים בבירור במערכת הגבולות בתיחום שונה.

מכל אלה עולה בבירור שהרקע הטריטוריאלי-ההיסטורי המתגלה במערכת הוא בעל חשיבות כמקור לבחינתם של תהליכים היסטוריים, לפי שהסכימות—הן של הקצאת הערים מכל שבט ודרך ההקצאה והן זו של הארגון לפי חטיבות הלוויים—מורכבות על היסוד הטריטוריאלי-ההיסטורי. דבר זה עומד במבחן בין אם הסכימות ראשונות ולקוחות ממציאות מינהלית ובין אם הן מאוחרות יותר והותאמו למציאות טריטוריאלית-היסטורית ששימשה יסוד לתיאור. מכאן, שאין הסכימות קובעות את הערך ההיסטורי של התמונה הטריטוריאלית, זו עומדת בזכות עצמה. על השאלה הנוספת—באיזו מידה אפשר לשפוט על ההיסטוריות של מוסד ערי-הלוויים—דומה שאפשר להשיב רק על-פי האמור בדברי הימים א כו כט—לב בדבר פעילותם של הלוויים בשירות המקדש והמלך כפי שנקבע על-ידי דוד, ודבר זה מוצא סיוע בכתוב בדברי הימים ב יא יג—יד בדבר גירושם של הלוויים מתחומי ממלכת ישראל לאחר התפלגות הממלכה, כדברי מזר (וראה לעיל, הערה 1). על כן, בין אם מוסד ערי-הלוויים אכן נתקיים בימי הממלכה המאוחדת על-פי הסכימה המתוארת ובין אם מוסד זה תואר בצורה סכימית על-ידי סופר מאוחר יותר, יש יסוד לטענה שצירופם של כל המרכיבים המציאותיים שבמערכת זו מלמד לכאורה שיש כאן הסתמכות על מימסד שהיה במציאות.

לסימו של העיון בדרך עריכתה של מערכת ערי-הלוויים ומבנה ראוי לעמוד בקצרה

על הבעיות הקשורות בקביעת זמנן של ארבע חטיבות הלוויים. חלוקה זו היא חלק מהותי במערכת, ועל כן נודעת לבידור זה חשיבות רבה.

חוקרים שעסקו בסוגיה זו כבר שמו לבם לכך שניכר הבדל בין חלוקה זו של משפחות לוי לבין הידוע על בני לוי במקורות של ימי שיבת ציון. כאמור לעיל, ביקשו להסיק מכך שיש לאחר את החלוקה האמורה עד לאחר זמנם של מקורות ספרי עזרא ונחמיה. אולם אין זו מסקנה מחויבת, והיא נובעת מעיקרה מבחנים ספרותיים-היסטוריים שיש מקום לחלוק עליהם. ²³ ליוור ²⁴ השווה את פרקי היחס בדברי הימים א כג לרשימות שבתורה ובספרי עזרא ונחמיה והגיע למסקנה שמבנה זה של משפחות לוי לא זו בלבד שאינו תואם את ימי שיבת ציון, כמקובל על הכל, אלא אינו משתלב גם בדיעות הנוגעות לשלחי מלכות יהודה ויש להקדימו לראשית ימי המלוכה. ליוור הביא כאחת הראיות לשיטתו את קישורן של משפחות אלה של לוי בארגון המקדש ואת זיקתן למסכת התפקידים שהוטלו על הלוויים במינהל של דוד (דברי הימים א כו); עם זאת הדגיש את אי-ההתאמה שבין תפוצת המשפחות לפי כתוב זה (פסוקים כט—לב) לבין החלוקה הסכימתית שבמערכת ערי-הלוויים וראה בכך מסימני הסכימה שעשויה לא להלום במדויק את המציאות. אולם אין הכרח שתהיה בכך סתירה מוחלטת. אפשר שבעלי התפקידים הבכירים מן החברוני הממונים על הלוויים במערב הירדן ובמזרחו אינם אלא ראשי המינהל שבו פועלים לוויים ממשפחות אחרות.

הצגה סכימתית זו של החטיבות ממשפחות לוי וחלוקת ערי-הלוויים בארץ כולה ביניהן, מפנה את תשומת-הלב למקראות נוספים המגלים תכונות אלה. אמנם קשה לומר דבר של ודאי על המקור הרעיוני לתופעה זו ולאתר את הראשונות שבה, אבל חלוקה מרובעת זו באה לידי ביטוי מושלם במסורות המסעות שבתורה, ובהן מבוססת חלוקה זו על החנייה סביב למשכן ²⁴. סביר להניח שיש בכך גילום של התפיסה הרואה את העם כולו, ועמו מערך הלוויים, סביב למקדש. הבחנה זו תקיפה על אף ההבדלים שיצוינו להלן, שכן קו האופי היסודי שבחלוקה מותנה בחנייה הסכימתית סביב למשכן. המשותף למערכת ערי-הלוויים ולמסורות החנייה סביב למשכן הוא, כאמור, החלוקה המרובעת, ובכל הנוגע ללוויים, עצם החלוקה לארבע החטיבות הנגלית במערכת ערי-הלוויים וזה למעשה לזו שבסדרי החנייה.

23 י' ליוור, פרקים בתולדות הכהונה והלווייה, ירושלים תשכ"ט, עמ' 11—32, בייחוד עמ' 30 הערה 74. השווה: מ' הרן, תקופות ומוסדות במקרא, תל-אביב תשל"ג, עמ' 162—190, בייחוד עמ' 189—190. ראה גם: J. Liver, "Korah, Dathan and Abiram", *Scripta Hierosolymitana*, VIII (1961), pp. 208 ff.; F. M. Cross, *Canaanite Myth and Hebrew Epic*, Cambridge Mass. 1973, pp. 206 ff.

24 לבעיות אלה השווה את הדיונים הבאים ובהם ספרות נוספת: A. Kuschke, "Die Lagervorstellung der priesterschriftlichen Erzählung", *ZAW*, LXII (1951), pp. 74—105; M. Noth, *Das Vierte Buch Mose (ATD)*, Göttingen 1966, pp. 15 ff.

לפי במדבר ג יד—מג חונים משה ואהרן ובניו במזרחו של המשכן, כלומר בצד הנכבד ביותר (פסוק לח), בני קהת בדרום (פסוק כט), בני גרשון במערב (פסוק כג) ובני מררי בצפון של המשכן (פסוק לה). בין חלוקה זו לבין זו שביהושע כא ניכר הבדל: משה נמנה עם אהרן ובניו, ואפשר שמסורת המשכן שבמדבר דורשת זאת. המערך של כלל שבטי ישראל, לבד מן הלוויים, אמנם מבוסס בשני המכלולים על החלוקה המרובעת, אבל במסורות הנדידה היסוד גינאלוגי, כיאות למסגרת זו, ואילו במערכת ערי-הלוויים, הכלולה בתיאור הנחלת הארץ לשבטים, ערוכים השבטים בסדר גיאוגרפי. עם זאת יציגו כמה תווי-אופי בשני המכלולים שיש בהם כדי שיתוף וקירבה של גישה. במערכת ערי-הלוויים פותחת רשימת השבטים ביהודה רבת, התחום השבטי הדרומי ביותר (הכולל את שמעון); אמנם סדר זה מחויב מבחינה גיאוגרפית, אך יש לצרף לכך את העובדה שקבוצת השבטים הראשונה—יהודה, שמעון ובנימין, שייכת לחטיבת בני אהרן. במסורות המסעות ערוכים השבטים בארבע קבוצות המבוססות על סדר גינאלוגי והמורכבות בשני סדר, כך שקבוצת יהודה ניצבת בראש וחונה במזרחו של המשכן, בדומה למשה ואהרן ובניו (במדבר ב). מערך זה שייך למכלול שלם המיוחד למסורות הנדידה שבספר במדבר שיתואר בקצרה להלן. מכל מקום, בולט הדבר שמערך סכימתי זה של השבטים מדגיש את חשיבות יהודה ויקתו לבני אהרן, ועובדה זו מצטרפת לריכוז סביב המשכן שבחלוקה המרובעת של מסורות הנדידה, ומעלה על הדעת שרק תפיסה ממלכתית, שבה ליהודה עמדה מרכזית—יהא זה בממלכת המאוחדת של דוד ושלמה או לאחריה—יכולה לשמש יסוד לעיצוב זה. בהבחנות אלה נתוסף עוד מימד לדיון. כבר הוכחו הסכימטיות שבמערכת ערי-הלוויים והמרכיבים הריאליים הבולטים שבה. כאן נתברר גם ההיבט הרעיוני שאף בו יש צד ממלכתי-ריאלי. מובן שאפשר לפרש את כל ההיבטים הסכימטיים והרעיוניים בניתוק מוחלט מן המציאות, אבל זו כה מוטעמת עד שהערך ההיסטורי של מערכת זו והרקע הטריטוריאלי שלה עומדים בלתי מעוררים.

לשם הבנת מלאכת הסופרים ודרכם ברשימות אלה ראוי להעיר קצרות על יחסו של מערך שבטים זה שבמסורות הנדידה למכלולים האחרים. דיון מפורט בסוגיה זו חורג ממסגרתו של נושא זה וחייב לבוא במקום אחר.

בניגוד לנות אשר סיווג שני מערכים של שבטים המיוסדים על היחסים הגינאלוגיים, ובניגוד לווייפרט שטענה לקיומו של מערך שלישי, נוסף—גיאוגרפי²⁵—יש להדגיש שקיימים למעשה ארבעה מערכים כאלה. שניים מהם מבוססים על היחס הגינאלוגי, ושני האחרים—על התפוצה הגיאוגרפית בארץ-ישראל. לכל אחד מארבעה מערכים אלה יש צורות-משנה, מטעמים שונים; אבל אלה אינן יוצרות סיווג נוסף. הסדר הגיאוגרפי קשור

M. Noth, *Das System der zwölf Stämme Israels* (BW ANT, LII), Stuttgart 1930; 25 H. Weippert, VT, XXIII (1973), pp. 76–89; cf. C. H. J. de Geus, *The Tribes of Israel*, Assen & Amsterdam 1976, p. 108, and passim

בהנחלת הארץ לשבטים והתיישבותם בה, והסדר הגיניאלוגי משקף, ככל הנראה, תפיסה ישראלית קדומה בדבר שלבים מוקדמים של התגבשות הברית של השבטים והתנחלותם.²⁶ ואלה המערכים:

1. סדר לידה — גיניאלוגי;
2. סדר גיניאלוגי בלי לוי ובהצבת יהודה בראש;
3. סדר גיאוגרפי — הנחלת הארץ (דן בדרום);
4. סדר גיאוגרפי — תפוצה סופית (דן בצפון).

כל אחד מן המערכים הללו, בצורתו היסודית או בגיוון כלשהו, בא בכתובים כדרוש לסופר בהתאם למסגרת הסיפורית.

בחזרה בולט המעבר מן המערך הגיניאלוגי הראשון אל השני, אגב ההכנות להנחלה ובשלב זה הוצא לוי שאינו נוחל נחלה. לצורך שלימות מספר השבטים נתפס מקומו של לוי על-ידי חלוקתו של יוסף למנשה ואפרים. בהמשך הדברים עוברים הכתובים הדנים בענייני ההנחלה והישיבה בארץ למערך השלישי והרביעי, בהתאם לנסיבות ולרבדים ההיסטוריוגרפיים והספרותיים. צורות המשנה למיניהן מוסברות בנסיבות המיוחדות של הכתוב ובדגשים הדרושים לכל עניין. המיוחד במסורות שבספר במדבר, שעניינן הנדידה והחגייה סביב המשכן, הוא העברתו של גד למקומו של לוי והצבתו של יהודה בראש.

מתחילתו של ספר במדבר עד לסיפור ההתנחלות בפרק לב, בא המכלול המיוחד שנדון כאן. היסוד הוא מניין גיניאלוגי, שבו אין לוי כלול, המצוי במדבר א (א) בפסוקים ה—טו וחוזר בשינוי קל במדבר יג.²⁷ הביטוי המלא של מסורות החגייה והנדידה והקשור בהם בא במדבר א (ב) בפסוקים כ—מג ובמדבר כו, עם העברת גד למקומו של לוי. כך נוצר היסוד לבמדבר ב, ז, י, שבהם חולק העם לארבע שלשות כשהקבוצה השנייה, שבראשה יהודה, הוקדמה לקבוצה הראשונה שבראשה ראובן. אמנם אין קושי להסביר את צירופו של גד לדגל ראובן, אבל אין הוא נסמך אליו אלא בא במקומו של לוי בסדר הגיניאלוגי. דבר זה בא לאפשר את עמידתו של יהודה בראש הדגל הבא²⁸; הצבתו בראש העם מתאפשרת, כאמור, על-ידי החלפת מקומם של דגלי יהודה וראובן.

דומה שעיון קצר זה בדרך עיצובם של מערכי השבטים השונים יש בו כדי להסביר את מעמדה של מסורת החגייה והנדידה, עם הקישור של י"ב שבטי ישראל ובראשם יהודה לחטיבות הכהנים והלוויים, כביטוי מרוכז ביותר של התפיסה שביסודה של מערכת ערי-הלוויים.

26 קלאי, 1978 (לעיל, הערה 18), עמ' 253.

27 יש להעביר את הפסוקים י—יא לפני ח—ט. ראה: רודולף ב־BHS, BHK.

28 כך הבחנתו של דה־חויס לפי הופטייזר במובאה שבהערה 25, עמ' 108.

נספח

ערי-המקלט

ערי המקלט, שהן חלק מהותי ממערכת ערי-הלוויים, מהוות בה-בעת מערך עצמאי, שיש בו סימנים מובהקים של מינהל. דבר זה נראה במעמדן כמרכזים אזוריים, בחלוקה הטריטוריאלית ובמינוח שבהגדרתם של החבלים. ערי-המקלט ערוכות שלוש-שלוש בכל אחד משני עברי-הירדן, כך שהארץ כולה נחלקת לשני חלקים עיקריים, אגב חלוקת-משנה לשלושה בכל עבר. הציווי בדבר ערי-המקלט בא במדבר לה ובדברים יט. בדברים ד מא—מה בא מגיין ערי-המקלט שבעבר-הירדן המזרחי וביהושע כ ז—ח בא המגיין של כל ערי-המקלט משני עברי-הירדן. ברשימת ערי-הלוויים שביהושע כא ובדברי הימים א ו חוזרות ונמנות ערי-המקלט בתוך המסגרת הכללית. הציון "עיר מקלט" בא בדברי הימים א ו רק בזיקה לחברון ושכם וחסר בערים הנותרות, אבל כולן נמנו—הן ביהושע כא והן בדברי הימים א ו—בלוויית ההגדרה האזורית המיוחדת להן. (הנוסח "ערי מקלט" שבדברי הימים נראה כשיבוש של "עיר מקלט"). וזו רשימת ערי-המקלט:

דברים ד מא—מה	יהושע כ ז—ח	יהושע כא	דברי הימים א ו
1 בצר במדבר בארץ המישר	בצר במדבר במישר	בצר במדבר במישר ²⁹	בצר במדבר
2 ראמת בגלעד	ראמות בגלעד	רמת בגלעד	ראמת בגלעד
3 גולן בבשן	גולן ³⁰ בבשן	גולן ³⁰ בבשן	גולן בבשן
4 קדש בגליל בהר נפתלי	קדש בגליל	קדש בגליל	קדש בגליל
5 שכם בהר אפרים	שכם בהר אפרים	שכם בהר אפרים	שכם בהר אפרים
6 קרית ארבע היא חברון	קרית ארבע היא חברון	קרית ארבע אבי הענוק היא חברון	חברון
	בהר יהודה ³¹	בהר יהודה ³¹	בארץ יהודה

29 תרגום חזר ומתוקן של נוסח השבעים גרסה B: "[את] בצר במדבר [את] המישור".

30 "גולן" — כתיב, "גולן" — קרי.

31 בחברון, הנמנית פעמיים, כמוסבר בדיון המפורט לעיל, באה ההגדרה האזורית האופיינית בהזכרה הראשונה, ואילו הציון "עיר מקלט" בא בהזכרה השנייה, שאינה חוזרת על ההגדרה הגיאוגראפית.

לסיכום הרשימה וההגדרות האזוריות, זה עיקרן: בצר במדבר, רמות בגלעד, גולן בבשן, קדש בגליל³², שכם בהר-אפרים, קרית-ארבע / חברון בהר / ארץ יהודה. בלי להיכנס לדיון מפורט שיחרוג ממסגרתו של נושא זה, ייבדקו להלן הנתונים שברשימה בהשוואה למקורות אחרים, כדי לבחון את מידת זיקתה של הרשימה למינהל. (לגישה אחרת ראה: אולד, לעיל, הערה 3.)

מעמדן של שש הערים הללו כמרכזים אזוריים בולט לא רק בחשיבותן לפי ידיעות נוספות במקרא, אלא גם בעצם בחירתן לשמש במסגרת זו כערים ראשיות לחבלי ארץ שלימים. מכאן עולה האפשרות שחלוקה זו לשלושה של כל אחד משני עבר-הירדן משקפת תפיסה מינהלית כוללת יותר מאשר כל חלוקה אחרת הידועה במינהל, זו שבמחוזות שלמה וזו שבמסגרת השבטית שביסודה של מערכת ערי-הלוויים. לפיכך עולה על הדעת שיש כאן מבנה-על מינהלי המשולב בחלוקת ארץ-ישראל לשניים, אגב ריכוז המינהל הכולל בידי רשות מרכזית, כאמור בדברי הימים א כו כט—לב.

חלוקת הארץ לשניים, שהירדן חוצץ ביניהם, עולה מכל המקורות הנוגעים לתקופת הממלכה המאוחדת³³. במכלול התיאורים שבספרים דברים ויהושע, המשקפים לדעתנו את המושגים הטריטוריאליים-ההיסטוריים של ימי הממלכה המאוחדת בישראל (ראה לעיל, הערה 22), משמש הירדן חץ בין עבר-הירדן שנחלו שבטי ישראל מחוץ לכנען לבין מערב-הירדן שנחלו השבטים שכבשו וירשו את כנען, בניגוד לתמונה העולה מגבולות ארץ כנען שבמדבר לד. חלוקתו של עבר-הירדן המזרחי לשלושה — גם אם אינה זהה תמיד במדויק — מקובלת בחלוקת הנחלות שבספר יהושע, במחוזות שלמה ובמערכת ערי-הלוויים. כנגד זה מחולק מערב-הירדן לחלקים הרבה ובאופנים שונים, אולם יש לפחות תיאור אחד המושתת על תפיסה אזורית נרחבת, המיוסד על חלוקה לשלושה במערב-הירדן במקביל לזו שבערי-המקלט. גם עבר-הירדן המזרחי מחולק שם בדרך זו ואף שאין הדבר אמור במפורש, אפשר להבינו כך; זאת בתיאור הארץ בדברים לד א—ג. בכתוב זה יש צירוף של הגדרות כלליות עם ציונים משלימים מפורטים. כאן ידובר רק בתיאור הכללי שבפסוקים א—ב, אבל ברור שהאזורים הכוללים מוגדרים בכינויים ייצוגיים המחזיקים יותר מן האמור בהם. במזרח-הירדן אף נשמט הכינוי לאיזור הדרומי ביותר, שבו ניצב המתאר; צוין החבל התיכון הגדול גלעד, והכתוב מדלג על הכינוי הצפוני — הבשן — ומציין את המרכז הצפוני של מערב-הירדן הגובל בבשן, את דן. במערב-הירדן

32 השווה: ב' עודד, "דרב אל-חורנה — דרך קדומה", ארץ-ישראל, י (תשל"א), עמ' 195. בניגוד לדעתו שהגליל נקרא בשמו של נפתלי והציון נפתלי מכון לגליל כולו. נראה שעיקרו של שם האיזור הוא הגליל, וכאשר מכון הכתוב בעיקר לנפתלי באה ההדגשה המקבילה (מלכים ב טו כט) ואם נזקק הכתוב לציון ייצוגי הוא מסתפק בשם נפתלי (דברים לד ב), אם כי הוא מכון לאיזור הנרחב יותר.

33 השווה: קלאי, 1977 (לעיל, הערה 22), עמ' 107—108.

צוינו שלושה חבלים, וכאמור בציונים ייצוגיים, "כל נפתלי" המייצג את צפון הארץ, הגליל; "ארץ אפרים ומנשה", במרכז; ו"כל ארץ יהודה", בדרום. בנימין לא נמנה והוא שייד, כנראה, לחבל המרכזי המצוין בהגדרה "ארץ אפרים ומנשה". התיאור כולו מצטיין בלשון מרמזות, אבל התפיסה בדבר החלוקה הכוללת לאזורים יוצאת ממנו בבירור. השוואתו של כתוב זה לתיאורים אחרים מלמדת שגם כאן באה לידי ביטוי התופעה הנפוצה במסורת הסופרים במקרא שהדגמים הטריטוריאליים משמשים באורח גמיש ומתחלף, כל עוד יש זהות שבעניין. דגמים והגדרות טריטוריאליות אלה חוזרים לעתים בדייקנות מלולית ולעתים רק בזהות שבעניין, אגב שינוי לשון ההגדרה.³⁴

מאלף הדבר שחלוקה זו של עבר-הירדן המזרחי, הנזכרת באורח עקיב כמעט בכל המקורות, באה לידי ביטוי במקור נוסף: תיאור מסע חמשת המלכים שבבראשית יד. תיאור מסע זה בעבר-הירדן המזרחי ורדיפתו של אברהם אחר המלכים משקפים תפיסה טריטוריאלית ישראלית מובהקת; שכן האופק הטריטוריאלי בצפון מוגבל לגבולות ארץ כנען—המרכז הצפוני ביותר הוא דן, ונוסף על גבולות כנען כולל תיאור זה את כל עבר-הירדן המזרחי ואת הנגב. יש בכך, אם כן, צירוף של כנען, ארץ-ישראל, תחומי הממלכות העבריות שבעבר-הירדן ונודדי הנגב, ונמנו אפוא גם כל אותם עמים שעמהם יש לישראל יחס גומלין מיוחד בכיבוש הארץ—בין אם זה עמלק שעמד בדרכו של ישראל ובין אם אלה אדום, מואב ועמון שתחומם נאסר לכיבוש. לפיכך, כאמור בדברי הימים ב כ, מן הזין שלא יגמלו רעה לישראל ולא ינסו לכבוש את אדמתו. אולם לבד מן האופק הטריטוריאלי הכללי בבראשית יד, שלתוכו שולב הסיפור המיוחד של חמשת המלכים ומלכי הכיכר, בולטת, כאמור, החלוקה של עבר-הירדן לארבעה תחומים, ששלושה מהם ידועים במערך הטריטוריאלי הישראלי. חלוקה זו מצוינת על-ידי מגינים של העמים הקדמונים: הרפאים בבשן, הזוזים בגלעד, האימים במישור ובמואב והחורי בשעיר, וראוי להשוות לכך את האמור בדברים ב, אגב שינוי הזוזים לזומזים.³⁵ היוצא מזה הוא שבעבר-

34 השווה: ז' קלאי, "גבולות ארץ כנען וארץ-ישראל במקרא—דגמים טריטוריאליים בהיסטוריו-גראפיה מקראית", ארץ-ישראל, יב (תשל"ה), עמ' 27–34, בייחוד עמ' 31.

35 בדברים ב מודגש שחבלים אלה המצוינים שם ניתנו בירושה לעמים שבאו במקום האוכלוסין הקדומים, בדומה לישראל. מכאן הקשר החזר לאמור בדברי הימים ב כ. אולם ההימנעות מכיבושן של אדום, מואב ועמון—שהודגשה במסורת הכיבוש של עבר-הירדן מצד אחד ובפרשת המלחמה בשכנים אלה בדברי הימים ב כ מצד אחר—ראויה להארה נוספת. יחס גומלין זה שבין ישראל ושכנים אלה זכה להדגשה מיוחדת בהיסטוריוגראפיה הישראלית הקדומה. דומה שעצם האיסור להתגרות בהם והציווי להימנע מעימות עמהם הוא חלק מתפיסת-עולם מהותית בהיסטוריוגראפיה הישראלית הקובעת כך את מעמדם ההדדי של העמים. נראים הדברים שהמסורות השונות בדבר מסעות הנדדה של בני-ישראל מקדש-ברנע לעבר-הירדן והמשך מסעם שם, קשורות אף הן בגישה היסטוריוגראפית זו. בבמדבר לג מתואר מסע ישיר אל ערבות מואב ואילו בבמדבר כ—כא מתואר מסע העוקף את ארצות אדום ומואב ונמנע מעמון; מסע זה קשור בכיבושן של מלכיות האמורי. המכלול של מסורות הכיבוש של עבר-הירדן בהארה היסטוריוגראפית צריך דיון מפורט שיבוא במקום אחר,

הירדן ארבעה אזורים גדולים, כאמור כאן, ומהם תחום הזווים / זמזמים משותף לגלעד הישראלי ולעמון ותחום האמים משותף למישור הישראלי ולמואב. התחומים המוגדרים כאן בתחום ישראל תואמים אפוא את הבשן, הגלעד והמישור וזיקתם של אלה לחלוקה של ערי-המקלט גלויה לעין. אף אין להטיל ספק שהחלוקה לשישה אזורים הנקוטה בערי-המקלט, עוקבת באורח כללי אחר המבנה הגיאוגרפי.

לתשומת-לב מיוחדת ראוי הקשר שבין בראשית יד לבין המכלול ההיסטוריוגרפי על מושגי, המשוקע בספרי דברים ויהושע, שאף בו מציין הכתוב את חבלי-הארץ האלה בעבר-הירדן המזרחי, על-פי שמות העמים הקדמונים שישבו שם לפני (דברים ב) 36. שימוש בהגדרות אלה במכלולי כתובים אלה מייחד אותם, מפני שהמקרא (במדבר כד יז) מכנה את מואב גם בשם בני שת, המקביל ככל הנראה לשותו (ארץ שות) שבכתבי המארות (מספר E 52—53) 37. דומה שכינויים אלה לאוכלוסין הקדומים של עבר-הירדן המזרחי מסוגגנים, ולכן ראוי לציון השימוש בהם בכתובים השונים שנזכרו לעיל. יש להעיר, בדרך אגב, על תופעה אחרת של שיתוף במינוח, במושגים ובהארה המיוחדת שאפשר להבחין בה. בבראשית יד ובדברים לד יש הדגשה מיוחדת של הנגב ואיזור כיכר ים-המלח, וחצצון-תמר הנזכרת בהקשר זה בבראשית יד ז חוזרת בסיפור על תקיפת העמים השכנים

אבל אגב דיון זה מן הדין לציין שהבדלה זו שבין מסורות הנדידה מעוצבת על-פי גישתם היסודית של סופרי המקרא בסוגיה זו, כדי להדגיש את היחס המיוחד שבין ישראל לשכניו. דבר זה יוצא מניתוח התיאורים הללו, ואפשר להראות ששניהם גזורים ממקור משותף. על כן ההפרדה מכוונת על-פי המגמה ההיסטוריוגרפית של הסופר. לסוגיה זו השווה: ב' מזר, כנען וישראל, ירושלים תשל"ד, עמ' 102—103. מזר רואה במסורות אלה סימן לשני נחשולי עליות של שבטי ישראל, שהתרחשו בזמנים שונים — לפני התגבשותן של מדינות ספר אלה ולאחריה. סביר להניח שקיימת היתה תודעה בדבר גלים שונים של בני ישראל שעלו לארץ, אבל דומה שדרך עיצובן של המסורות, כאמור כאן, מלמד שיד הסופרים היתה בהן על-פי תפיסה היסטוריוגרפית שביקשה לציין דברים החשובים בעיניהם.

36 בדברים ב כג נזכר נוסף על חבלי עבר-הירדן גם איזור נוסף בדרום-מערב ארץ-ישראל המערבית: "העמים הישבים בחצרים עד עזה, כפתרים היצאים מכפתר השמידם וישבו תחתם". דבר זה מעניק מעמד מיוחד לאיזור זה שבארץ הנשאת המוגדרת ביהושע יג ב—ו. קשה להכריע אם הכוונה בכפתורים לכל הפלשתים או רק לאיזור מצומצם. מכל מקום ברור הקשר לסוף אותו קטע בסוף פסוק ג וראשית ד הנקראים במצורף: "העמים מתימן". לעניין הארץ הנשאת השווה: קלאי (לעיל, הערה 34), עמ' 32; "הנ"ל, 1977 (לעיל, הערה 22), עמ' 106—107. בדבר ניתוח אחר של בראשית יד עיין: ב' מזר, "הבשן באלף השני לפני הס"נ", ערים וגלילות, ירושלים תשל"ו, עמ' 184; "אהרונ' ארץ ישראל בתקופת המקרא, ירושלים תשכ"ג, עמ' 123—124.

37 G. Posener, *Princes et pays d'Asie et de Nubie*, Bruxelles 1940, pp. 89—90; W. F. Albright, "The Land of Damascus between 1850 and 1750 B.C.", *BASOR*, LXXXIII (1941), p. 34; idem, "The Oracles of Balaam", *JBL*, LXIII (1944), p. 89 n. 220; ב' מיילר (מזר), "ארץ כנען ערב תקופת האבות", ארץ-ישראל, ג (תשי"ד), עמ' 27—28.

שבדברי הימים כ (פסוק ב). דומה שבכך מוצאת את ביטויה חשיבותו של איזור זה, שבו המפגש עם העמים השכנים שפורטו בעניין זה.

להשלמתו של עיון זה במכלול ערי-המקלט והרקע המינהלי האפשרי המשתקף בו, ראוי לבחון את המינוח הגיאוגרפי המשמש בהגדרות הערים. אין ספק בדבר שהמפה הכוללת שלענייני בעל הרשימה היתה זו של מערכת ערי-הלוויים ההולמת גם את מערכת גבולות השבטים. אם נתקבל ההנחה שהגדרת האזורים ברשימת ערי-המקלט יסודה במינוח ממוסד ומושג של תקופה זו, הרי לא יפליא השימוש החוזר במינוח זה בכל המערכות התואמות את הרקע הטריטוריאלי-ההיסטורי שבו שימשו מושגים אלה בהוראה קבועה. ראוי למנות את הכתובים הנוגעים לעניין זה. בדרך הכללה אפשר לומר שהתיאורים הגיאוגרפיים שבספרים דברים ויהושע נוקטים למינוח זה. באורח מפורט ראוי לציין את הכתובים הבאים: דברים ג י מונה את התחומים העיקריים שבעבר-הירדן הישראלי — המישור, הגלעד והבשן; לעומת זאת, אין במדבר לב, המדבר בשלב אחר בתהליך ההתנחלות של שבטי עבר-הירדן, נוקט הבחנות אלה³⁸. ראוי להזכיר גם את דברים לד א—ב ואת יהושע יג טז, כד, ל. במלכים א ד, ברשימת המחוזות של מלכות שלמה, חוזר השימוש במושג "הר אפרים" (פסוק ז), וכן במלכים א יב כה, בתיאור ממלכתו של ירבעם. רמות-גלעד, שאינה ידועה במקורות קודמים (למשל, במדבר לב), נזכרת אף היא במחוזות שלמה, במלכים א ד יג.

מעתה נותר לברר אם ההגדרות המשמשות לציון של שש ערי-המקלט, שלפי המוצע כאן מייצגות מרכזים אזוריים, הן הגדרות ממצות של שישה חבלים אלה. השאלה היא אפוא אם הורחבה תחולתם של ציונים אלה אף מעבר למשמעות הגיאוגראפית הראשונית שלהם כדי לסמן את האזורים המיוצגים על-ידי ערי-המקלט בשלימותם. דומה שעיון בדרכי השימוש במינוח זה עשוי להבהיר שאלה זאת. דוגמה בולטת היא "בצר במדבר בארץ המישור", שכן "ארץ המישור" מכוונת לעיקרו של האיזור, גם אם לא לכולו, ואף-על-פי-כן מוגדרת העיר לפי מקומה המיוחד. דומה הדבר — אם כי ביחס הפוך של חשיבות — בגלעד. לצדו מצויה ההגדרה המדייקת של הערבה או העמק (דברים ג יז; ד מט; יהושע יב א, ג; יג כז). קדש בגליל אף היא מוגדרת הגדרת-משנה מדויקת "בהר נפתלי", ולפי רשימת מחוזות שלמה יוצא שנפתלי הוא שמו של אחד המחוזות בגליל. הוא הדין ביחס לאיזור התיכון המיוצג על-ידי "שכם בהר אפרים", כשלפי מחוזות שלמה קיימים שם מחוזות אחרים נוסף על מחוז "הר אפרים". השאלה אם ארץ בנימין אף היא שייכת לאיזור זה או שמא לחבל הדרומי של חברון אינה נענית מתוך עצם הציונים. אם נדון לפי ההיקף הכללי של מחוזות שלמה, שאינם כוללים את יהודה רבתי, סביר שאף

38 דבר זה נוגע במיוחד לשימושים השונים של המושג גלעד, אך עניין זה תורג ממסגרתו של דיון זה.

בנימין והמחוז השני שייכים לאיזור התיכון. השימוש בהגדרות אלה — הגדרות מינהליות שגורות — בצורה זו מלמד, שאין הציונים האמורים בערי־המקלט משמשים כהגדרות מורחבות וממצות של ששת החבלים הללו, אלא כהגדרות יציגות בלבד. לא זו אף זו: במסגרת השימוש בהגדרות המכוונות לייצג חבלי ארץ ידועים יכול הסופר לנקוט מינוח שונה מדי פעם, כאמור לעיל. המונחים עשויים להיות רחבים או מצומצמים יותר ודברים לד א—ב משמש דוגמה מאלפת לגמישות זו שבתוך המסגרת הקבועה שהסופר פועל בה. עיונים אלה מראים בעליל שמושגים ודפוסים טריטוריאליים, שנקבעו בחוויה היסטורית נתונה, משמשים במכלולים ספרותיים המבוססים על עולם מושגים היסטוריוגרפיים זה. במהלך העריכה אף משתלבים דפוסים אחרים המשקפים את גישתם של הסופרים לבעיות יסוד הנוגעות לסוגיות שונות, סוגיות הקשורות לתולדות עם ישראל בארצו. הגמישות שבשימוש במונחים מלמדת שיש כאן תהליך ספרותי המבוסס על עולם מושגים קבועים וידועים, שניתנים עקב כך לביטוי בדרכים שונות. בכל הנוגע למערכת ערי־הלוויים ורשימת ערי־המקלט, שעמדו במרכזו של דיון זה, הרי מסתמן כאן שילובם של מערכים מינהליים שונים שקיימים היו זה בצד זה במערך חברתי ומינהלי רב־צדדי.³⁹